

В статье рассматриваются особенности авторской интерпретации исторических образов в романе П. Кулиша «Чорная рада». Ставится акцент на главных чертах творческого мировоззрения автора, определяющие специфику осмысления им знаковых персонажей национального бытия. Доказано, что главные герои романа есть полностью самостоятельными характерами, с собственными взглядами на жизнь, отношением к определенным общественно-историческим событиям, жизненной философией и убеждениями.

Ключевые слова: П. Кулиш, роман «Чорная рада», авторская интерпретация, исторический образ, самостоятельный характер, психологический тип.

This article deals with the specificity of author's interpretation of historical images in the P. Kulish's novel "The Black Council". It is underlined that dominant features of the creative outlook of the author were determined in his interpretation by the reality of the nation's life. It is proved that main characters in the novel by Kulish are independent characters, they have their own outlook, attitude to political and historical events, life philosophy and convictions.

Key words: P. Kulish's, novel "The Black Council", author interpretation, historical image, independent character, psychology type.

УДК 82–3: 398 «XVIII»

Жанна Янковська

ФОЛЬКЛОРИЗМ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ СТИЛЬОВИЙ ЗАСІБ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Фольклоризм — це термін, який вживається для означення полісемантичного поняття двох рівнів: «генетичного» та «функціонального». У цій статті нас цікавить саме перший рівень вияву фольклоризму. Використання фольклоризму як стилістичного засобу у літературній прозі першої половини ХІХ століття сприяє не лише сприйняттю цих творів широкими масами населення, але й наближенню її до народно-естетичного ідеалу.

Ключові слова: фольклоризм, українська проза першої половини ХІХ століття, словесна творчість, стильовий засіб, різні форми та способи вияву фольклоризму.

У літературознавстві кінець ХVІІІ — початок ХІХ століття, як відомо, прийнято називати періодом нової української літератури, оскільки, увібравши в себе весь попередній досвід, вона будувалася на абсолютно інших методологічних принципах, які були покладені в основу творчості її фундаторів-класиків: І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Марка Вовчка, М. Костомарова, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, І. Франка та багатьох інших.

У цей час в середині літературних напрямів виникають численні стильові течії як бурлеск, сентименталізм, романтизм, реалізм та інші, які, переплітаючись та доповнюючи одна одну, являють собою складний комплекс різноманітних форм та засобів ідейно-естетичного сприйняття і відображення дійсності. Не можна не згадати й про розвиток літературних жанрів у цей період. Саме тому літературний процес ХІХ століття загалом та творчість окремих письменників зокрема були і залишаються невичерпним джерелом для дослідників.

Мета статті — дослідити стилістичний статус фольклоризму як одного із визначальних засобів української художньої прози першої половини ХІХ століття. Маємо на увазі насамперед україномовні твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Ганни Барвінок, М. Шашкевича, Марка Вовчка, в яких щодо зазначеної мети в контексті жанру визначаються спільні риси, засоби та напрями творчості.

У такому аналітичному ключі для компаративного аналізу на предмет фольклорної стилізації художнього тексту можна, вважаємо, використати й ранні оповідання М. Гоголя, які увійшли до його збірки «Миргород». Вони, хоч і написані російською мовою, проте не лише відображають українську дійсність, національний спосіб буття, але й повністю відповідають поетиці та критеріям внутрішньої побудови тексту із використанням фактично повного арсеналу трансформованих засобів української народної творчості. Цим творам, як і писаним у цей час українською мовою, у повній мірі притаманний фольклоризм як стильовий засіб.

Стосовно «Народних оповідань» Марка Вовчка можна зазначити, що, незважаючи на те, що їх видання припадає на кінець 50-х — початок 60-х років XIX століття, написані вони були раніше, але за тематикою та стилістикою тексту відносяться саме до зазначеного періоду, крім того, на цей час припадає і перший науково-критичний аналіз згаданих творів, здійснений представниками вказаної вище групи письменників (зокрема, П. Кулішем).

Звичайно, весь джерельний корпус, навіть хронологічно, жанрово та предметно обмеживши рамки цієї розвідки, ми використати не зможемо, проте окреслити основні напрями та значеннєво-змістові лінії прояву в них фольклоризму як стилістичного засобу, думається, цілком реально. Фактично йдеться про спробу аналізу «з середини» такої відомої якості літератури, як народність, шляхом застосування іманентних, найчастіше використовуваних форм, навіть семантичних кліше. Спираючись на судження відомого дослідника П. Іванишина, можна говорити про «інтерпретацію» та «реінтерпретацію» прозових творів зазначеного періоду в межах тлумачення обраного для аналізу стильового засобу. Щодо інтерпретації, то, як зазначає автор, посилаючись на Г. Г. Гадамера, «йдеться про те, що історичне життя передання [...] якраз і полягає в необхідності все нових і нових засвоєнь і тлумачень». Стосовно реінтерпретації слід брати до уваги, що нагальна потреба у витлумаченні постає тоді, «коли смисловий зміст зафіксованого спірний, і потрібно досягнути правильного розуміння “повідомлення”» [3, 5–6].

Такий герменевтичний підхід до розгляду фольклоризму як стилістичного засобу дає змогу накреслити певну методологічну модель аналізу його використання, зокрібно, й у художній прозі першої половини XIX століття.

Найперше виникає питання про причини такого широкого та глибокого звернення письменників цього періоду до народної творчості як до усної словесності зокрема, так і до життя простого народу загалом у всіх його етнографічних, релігійних та світоглядно-філософських проявах.

Цей період, як відомо, в умовах Російської імперії для України та її народу був дуже складним і характеризувався тотальною забороною на все українське: мову, культуру, друковані видання тощо. Проте саме в умовах таких тотальних заборон, табу, як правило, загострюється і набирає сили національна свідомість та самосвідомість народу. Пригнічені особисті та національні почуття зумовлюють і більш виразні форми вияву ідентичності — ототожнення себе з рідним етносом, його культурою, звичаями, традиціями, глибинним світоглядом. Як пише О. Вертій у науковій монографії «Народні джерела національної самобутності української літератури 70–90-х років

XIX століття», «заборони українського слова, культури і літератури не просто викликали, а й загострили необхідність звернутися до виробленого упродовж віків запасу народних уявлень про людину і світ, поставити їх на злобу дня у відповідності з потребами часу і таким чином показати природу духовної самобутності української нації як основу і джерело подальшого розвитку самобутності української літератури» [1, 112].

Саме на початку XIX століття з'являються перші фольклорні збірники — видання народних творів, зокрема пісень, М. Цертелева, М. Максимовича, П. Лукашевича, А. Метлинського, П. Куліша та інших. У смисловому полі романтизму посилено зростає інтерес до всього народного: етнографи фіксують реалії побуту, обрядовості; композитори пишуть музику, використовуючи народнопісенні мотиви; художники з етнографічною точністю зображують як «світлі», так і «темні» сторони життя селян та простих міщан; фольклористи записують думи, пісні, казки, легенди; письменники ж намагаються використати, закумуляувати весь цей потенціал засобів, творчо переосмислюють і відображають у своїх творах, аби правдиво змалювати життя народу в той час. У такому тематичному ключі з'являються прозові твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Марка Вовчка, М. Шашкевича, Ганни Барвінок та інших митців слова, які у найбільш доступній оповідній формі відобразили як тогочасну дійсність, так і (на основі архівних матеріалів, літописів і т.п.) минуле українського народу, особливо часи козаччини, як, скажімо, у романі «Чорна рада» П. Куліша, ніби пробуджуючи прагнення до волі, прагнення відчувати себе самостійним, незалежним, непригнобленим народом, звертаючись до національної свідомості читача.

На фоні такої суспільно-політичної ситуації звернення до народних цінностей пронизують усі сфери культурного життя, в тому числі й літературу зазначеного періоду, яка досить ефективно засвоює естетику фольклору в усій багатоманітності її проявів.

Як зазначено у словнику-довіднику «Українська фольклористика», *фольклоризм* — це «термін, що позначає багатозначне поняття двох рівнів вияву: генетичного та функціонального. Перший рівень фольклоризму опирається на традиції фольклорно-літературних взаємин і трактується як “наслідування або використання фольклору в літературній творчості” (Р. Кирчів). Це найбільш типова ознака продуктивного фольклоризму, коли, орієнтуючись на фольклорну поетику, автори літературних творів творчо трансформують, переосмислюють чи розбудовують традиційно фольклорні мотиви, образи, композиційні схеми та художні засоби у канві власного художнього тексту» [5, 399]. Йдеться саме про цей рівень застосування фольклоризму в літературі першої

половини XIX століття, оскільки другий, функціональний, «впливає з соціальної природи фольклоризму як “продуктивного процесу органічної адаптації, трансформації і репродукції фольклору в суспільному побуті, культурі, мистецтві”» (В. Гусев). Фольклоризм функціонального рівня проявляється в організації хорів, оркестрів, ансамблів, творчих колективів, пропагандивна діяльність яких стимулює масове поширення фольклорних чи самодіяльних авторських творів у народне середовище. Важливим критерієм у цій сфері є перевага усної форми відтворення, збереження і передачі текстів як народного, так і літературного походження, що відповідає законам фольклорної традиції побутування [5, 399–400].

Явище фольклоризму в словесній творчості досліджували такі відомі вчені, як Р. Кирчів, І. Денисюк, С. Мишанич, У. Долгат, О. Вертій, Я. Гарасим, В. Івашків, П. Іванишин, Р. Марків та інші. Окремо творчість письменників аналізованого періоду була предметом наукових розвідок та праць П. Куліша, О. Гончара, А. Шамрая, Р. Міщука, С. Зубкова, О. Дорошкевича, В. Кичигіна й інших, які в окремих рисах наголошували на народності літератури цього періоду. Проте фольклоризм як засіб стилізації в українській прозі першої половини XIX століття спеціально предметом дослідження не обирався, хоча саме він і служив тим фактором, який значною мірою був своєрідним «лакмусовим папірцем» для визначення етнічної самобутності як самих авторів, так і описуваних ними героїв.

Варто наразі звернути увагу на фольклорні джерела розвитку літературного наративу в першій половині XIX століття. Поруч із поетичним стає популярним і набуває стрімкого розвитку розповідний жанр. Будучи закоріненим в усній оповідній традиції, із фольклорно-стилізованого оповідання, повісті він виростає до першого історичного роману П. Куліша «Чорна рада». Історизм, фольклоризм та етнографізм тут зливаються в єдине ціле, передаючи художньо-естетичний ідеал життя народу. На думку дослідника Я. Гарасима, «важливою заслугою П. Куліша є те, що він зумів органічно поєднати погляд на національну самобутність народу з осмисленням його історичного буття» [2, 93], бо, як зазначено далі, «естетичним для народу є правдиве, а не спотворене чи химерне» [2, 96]. У цей час в малій прозі з'являються, якщо можна так сказати, жанрові підстили, які пов'язують її безпосередньо із фольклорною традицією. Скажімо, П. Куліш дає такі підзаголовки своїм оповіданням: «Уривок з казки», «Ідилія», «Гішпанська дитська казочка», «Бабусине оповідання», «Спомини старого діда» та інші, а Марко Вовчок свою збірку так і назвала — «Народні оповідання».

Аналізуючи використання фольклорної стилізації у прозових творах зазначеного періоду,

можна повністю погодитися із автором словника-довідника «Українська фольклористика» (М. Чорнопиский), який зазначає, що це явище є не що інше, як «синкретизм фольклору та літератури на високому художньому рівні, що народжується в процесі тривалої різнобічної взаємодії та взаємовпливу двох художніх систем» [5, 400]. Це поняття охоплює як «формальну», так і «змістову» сфери. Причому, варто зазначити, що між цими сферами немає чіткої межі.

Власне, сам фольклоризм як явище багатопланове можна характеризувати із різних точок зору, враховуючи різні способи й елементи прояву в літературі. Звернемося до більш конкретних їх формовиявів.

Найпершою і, мабуть, чи не найбільш яскравою рисою прояву фольклоризму як стильового засобу є звернення у творах зазначених письменників до живої народної мови, іноді із чітко вираженим діалектним колоритом, широким застосуванням паремій, фразеологізмів, висловів розмовно-побутового стилю, як, наприклад, у повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»: «заньмається», «ськати» (у значенні «шукати»), «швандять», «цихвіра», «озьме», «танцював», «жартовливий», «ні до кого немає діла», «дух захватило», «загинати баянтраси», «удушу за-паста» і т.п.

До мовно-формальних засобів фольклорної стилізації можна віднести також безпосереднє використання народних творів або частин, вплетення їх у канву художнього тексту (найчастіше — пісень), вживання фольклорних постійних епітетів, метафор, порівнянь та інших художніх тропів, які є властивими для обох систем («любив, як душу», «прямесенька, як стрілочка», «очиці, як тернові ягідки», «личком червона, як панська рожка», «губоньки, як цвіточки» і т.п.); а ще із поширенням сентименталізму (особливо його риси, як відомо, проявляються у творах Г. Квітки-Основ'яненка та у дещо більш стриманій манері в «малій» та «великій» прозі П. Куліша) — іменників та прикметників із зменшено-пестливими суфіксами, що виступають засобами ідеалізації героїв, як це спостерігаємо у творах фольклору («зірочка», «білесенька», «шнурочки», «зубоньки», «губоньки», «неділеньку», «чорнявенька», «прямесенька», «ягідки», «цвіточки», «тоненька», «панночка» і т.д.).

Ще одним потужним засобом фольклорної стилізації є етнографізм художньої прози першої половини XIX століття. Стосовно цієї риси О. Вертій зазначив: «Широко, багатовимірно, з позицій історизму етнографізм став розглядатися значно ширше, набрав народознавчого змісту як світоглядне явище, як вияв духовного життя нації і як одна з форм ідеології становлення і розвитку національної самобутності української літератури...» [1, 114]. І хоч дослідник підкреслював цю власти-

вість, аналізуючи українську літературу 70–90-х років XIX століття, проте її початки і досить активний розвиток припадає саме на попередній період. Причому етнографічні пасажи у творчості аналізованих письменників бувають настільки поширеними, точними і деталізованими, що й на сьогодні ці художні твори є потужним джерелом для етнографів із вивчення облаштування народного житла, одягу, головних уборів, реманенту, роду занять та інших етнографічних реалій.

Наведемо хоча б кілька прикладів із уже згаданої повісті Г. Квітки-Основ'яненка. Її головна героїня Маруся коси «дрібушка за дрібушку та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок вінком, та завітча квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди обнизані добрим намистом з червінцями, так що разків з двадцять буде...», а поверх шиї «на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий єднус і у кольці зверху камінець червоненький... Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишнії рукава сама вишивала червоними нитками. Плахта на ній картацька, черчата, ще материнська — придана; тепер вже таких не роблять... Запаска шовкова, морева; каламайковий пояс... Хусточка у пояса мережована і з вишитими орлами і ляхівка з-під плахти тож вимережована й з китичками; панчішки сині, суконні і червоні черевички» [4, 24]. Цікавим є також апелювання до конкретних етапів звичаєвості та обрядовості, таких як сватання, весілля, похорон, Різдво, Великдень.

Наявні у прозових художніх творах цього періоду й «змістові» вияви фольклоризму, які, проте, не є чимось абсолютно окремим, бо тісно переплітаються із «формальними», як, скажімо, у живому побутуванні не можна відокремити матеріальну культуру від духовної.

Отже, до «змістових» проявів фольклоризму в літературі цього періоду можна віднести насамперед ті морально-етичні норми, за якими живуть герої творів. Вони тісно пов'язані з християнською мораллю та віруваннями простих українців-хліборобів, які здатні не лише відчувати землю, орати та сіяти, але й бути глибоко віруючими, готовими у скрутні завжди допомогти тому, хто поруч, посправжньому любити свою землю і бути готовими стати на її захист, вміють віддано кохати, виховувати дітей. Такими є Наум Дрот, Василь, Настя, Маруся (повість «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка); сотник Таволга та його донька Оріся (оповідання-ідилія П. Куліша «Оріся»); полковник Шрам, гетьман Сомко, «божий чоловік» (історичний роман П. Куліша «Чорна рада») та інші. Це герої, які насправді свідомі своєї ідентичності, своєї приналежності до етносу, роду, і про ці почуття їм не потрібно було говорити, вони у них — як певна данність, внутрішня потреба душі, яка передається із покоління у покоління.

Причому фольклоризм тут виступає як стилістичний засіб для індивідуалізації «ідеального-неідеального» героя, хоч така антиномія існує не в усіх прозових творах цього періоду (скажімо, в іділіях). Названі вище персонажі з точки зору народу вважалися «ідеальними»; вони, згідно з традицією, зображуються у творах із чітким збереженням гендерних ознак. Це справжні українські типи, характери, які концентрують в собі найкращі риси. Наприклад, в ідилії П. Куліша «Оріся» «неідеальні» або негативні герої взагалі відсутні; в аналізованій повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» вони існують, але ніби «за кадром» (про них ми дізнаємося зосібно із роздумів Наума Дрота про те, з якими «недобрими» людьми могла би зв'язатися його донька, вийшовши заміж за Василя і ставши «салдаткою», коли б він не відкупився від набору до війська). Письменники ніби свідомо ізолюють своїх героїв від негативу оточуючої дійсності, на противагу, скажімо, Марку Вовчку, яка обирає іншу стратегію — реалістично вип'ячує і виплескує на сторінках «Народних оповідань» усю несправедливість та жорстокість цієї дійсності щодо людини залежної, людини-кріпака.

Спираючись на думку відомого дослідника І. Денисюка, Я. Гарасим стверджує, що «продуктивним [...] було використання в українській літературній прозі окремих засобів фольклорної поезії для посилення внутрішньої напруги та розкриття психологічного вмотивування вчинків персонажів. І якщо в 1870 р. «фольклорна манера психологічного аналізу відчувалася як застаріла», то «прозаїки початку XIX ст. часто переносили вироблені фольклорні образи на характеристики внутрішніх переживань людини» [2, 280].

Як бачимо, поняття фольклоризму передбачає використання і трансформацію різноманітних засобів народної творчості у художніх текстах з метою стилізації. Не є винятком і фольклорна символіка, яку надзвичайно продуктивно застосовано у романтичній прозі першої половини XIX століття як додатковий, проте дуже дієвий засіб естетизації тексту. Чого варті символічні образи «червоної свитки й свинячої пики» у М. Гоголя чи символ «золоторогого тура» з ідилії «Оріся» П. Куліша. А його історичний роман «Чорна рада» може цілком розглядатися в контексті символіки етнофілософської концепції «Дім — Поле — Храм», запропонованої С. Кримським (цей аспект проаналізовано нами в окремій розвідці).

Отже, можна стверджувати, що ця стаття визначається як програмова у плані визначення напрямів та шляхів до аналізу конкретних прозових творів зазначеного періоду на предмет використання у них фольклоризму як стилістичного засобу, в чому і полягає її перспектива для подальших наших досліджень.

Звичайно, кожен із зазначених письменників першої половини ХІХ століття має свій стиль, неповторну індивідуальну манеру письма, особисте ставлення до народної творчості, її сприйняття, розуміння, а тому й різні форми її трансформації у власні твори. Це і визначає межі та способи використання фольклоризму як засобу стилізації, який є багатогримним, а тому для кожного автора

індивідуальним. Проте приналежність їх до одного періоду в літературі, яка на той час в Україні розвивалась на засадах романтизму, сентименталізму та реалізму, дозволяє простежити й спільні риси застосування фольклоризму, елементи якого цілком піддаються типізації і компаративному аналізу.

ДЖЕРЕЛА

1. Вертій О. Народні джерела національної самобутності української літератури 70–90-х років ХІХ століття: [монографія] / О. Вертій. — Суми : Собор, 2005. — 486 с.
2. Гарасим Я. Нариси до історії української фольклористики: навч. посіб. / Я. Гарасим. — К. : Знання, 2009. — 301 с.
3. Іванишин П. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко / П. Іванишин. — К. : Академвидав, 2008. — 392 с.
4. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Маруся // Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. Зібрання творів: у 7 т. — Т. 3. Прозові твори. — К. : Наук. думка, 1981. — С. 21–87.
5. Українська фольклористика. Словник-довідник / уклад. і заг. ред. М. Чорнопиского. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. — 448 с.

Фольклоризм — это термин, обозначающий полисемантическое понятие двух уровней: «генетического» и «функционального». В данном исследовании нас интересует именно первый уровень проявления фольклоризма. Использование фольклоризма как стилистического способа в литературной прозе первой половины XIX века способствует не только восприятию этих произведений широкими массами населения, но и сближению её с народно-эстетическим идеалом.

Ключевые слова: фольклоризм, украинская проза первой половины XIX века, словесное творчество, стилистический способ, разные формы и способы проявления фольклоризма.

Folklore is a term used to denote polysemantic notion of two levels: “genetic” and “functional”. In this article we are interested in just the first level of folklore expression. The use of folklore as a stylistic tool in literary prose in the first half of the XIXth century is not only the perception of these works, the masses of the population, but its approach to people’s aesthetic ideal.

Key words: folklore, Ukrainian prose of the first half of the XIXth century, verbal creativity, stylistic means, various forms and ways of expression of folklore.